
Відступи в усному оповіданні: дослідження, присвячене авторським коментарям турецьких оповідачів

Ілхан Башгюз

УДК 82.091(560)

İlhan Bashgoz. Digression in Oral Narrative A Case Study of Individual Remarks by Turkish Romance Tellers. This study argues that by using specific data, middle words and personal views the narrator can transform traditional text into the contemporary one; can change the meanings of motifs, episodes and characteres; can describe his personal ideology, values and world-view, as well as include social, economic and political realia in the text.

Keywords: middle word, love story

İlhan Başgöz. Sözlü Anlatamında Ara Söz: Türk Hikaye Anlatıcılarının Şahsi Değerlendirmelerine Ait Bir Durum İncelemesi. Bu inceleme Türkiye'den saha verilerini kullanarak, ara sözün, anlatıcının şahsi mülahazalarının geleneksel hikayeyi, çağdaş hikaye haline getirebileceğini; motiflerin, epizotların ve karakterlerin vasıflarına ait anlamları değiştirebileceğini; kendi ideoloji ve değerlerini, hikayeyi icra edenin dünya görüşünü ifade edebileceğini ve sözlü anlatım icrasına, sosyal, ekonomik ve siyasal konular katabileceğini ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: ara söz, aşk hikayesi.

У пропонованому дослідженні на основі турецького автентичного матеріалу зроблено спробу розтлумачити зміст авторських відступів та зауважень, наведених у традиційному оповіданні. Подано критичний аналіз тлумачення мотивів та подій оповідання, досліджено, що у відступах наявна ідеологія та оцінка подій оповідача, який під час розповіді зачіпає соціальні, економічні та політичні теми.

Зокрема, турецький оповідач Іслам Ерденер коментує одруження героя оповідання так: «Любий читачу! Я переконаний, що ти й сам знаєш, що кожен батько за життя має зробити три добрі справи для свого сина: одружити, дати гарну освіту та зробити сьоннет [мусульманський обряд обрізання хлопчиків. – Прим. перекладача]» [2, с. 229]. Казкарка Мусіне Карачорлу перериває оповідь, аби повідомити таке: «Люди в нашому селі збирають гній від худоби та кізяки, які потім висушують і використовують для багаття. У казці також згадується цей звичай; дівчина виходить надвір, щоб назбирати кізяків» [17, с. 431]. Оповідач дастана «Деде Коркут» у тексті, датованому XV ст., вдається до такого коментаря: «У ті часи син у всьому корився батькові, а якщо посмів сперечатися, батько відрікався від нього» [22, с. 93]. Свою середньовічну історію кохання Хавелок розпочинає такими словами: «Послухайте, добрі люди, жінки, дівчата та хлопці! Зараз Хавелок розповість вам одну історію. Але спочатку наповніть мою чашу добрим пивом. Хай береже вас Бог!» [23, с. 288]. Оповідач непервершеного грецького оповідання XIV ст. «Каллімак та Крісорхо» відступає від основної теми, звертаючись до слухачів: «А зараз ми трохи відступимо від сюжетної лінії, але потім до неї знову повернемося» [37, с. 56]. Продовжуючи відоме грецьке оповідання, він подає такий цікавий коментар: «Якби ви тієї ночі побачили їхні палкі поцілунки, то неодмінно б сказали, що вони ніколи не розлучаться» [37, с. 56]. Майже чверть епосу «Беовульф» складається з від-

ступів [7], а в епосі Гомера чотири рядки основного тексту супроводжуються авторськими поясненнями, що за обсягом іноді сягають 120 рядків [3, с. 72–26].

Такі авторські коментарі виражають почуття, думки оповідача, доповнюють основний зміст деякими відомостями етнологічного змісту та називаються «відступом», «зверненням до слухачів» або «поясненням у дужках». Вони трапляються у стародавньому або в сучасному епосах, народних казках, фейлетонах, легендах і в менших за обсягом народних тюркю. Однак, незважаючи на всю цінність інформації про особу оповідача та незрівнянні країнознавчі відомості, що відображаються у таких авторських відступах, учені довгий час серйозно їх не досліджували. Відступи не розглядали як частину основного тексту і через це рідко їх помічали та публікували. Попри те, що фольклористи знали про існування, характерні особливості та цінність відступів [6, с. 38; 20, с. 302–306], не було здійснено жодного серйозного дослідження, окрім невеликого, але дуже важливого аналізу Роберта Джорджеса [15]. Однак дослідники середньовічного та стародавнього героїчного епосу не нехтували важливою інформацією, яку несли авторські коментарі, і провели низку досліджень [7; 3; 14]. Згодом фольклористи зробили значний внесок у розвиток фольклористики, проаналізувавши авторські відступи в текстах пізнішого періоду, і довели, що вони несуть важливу інформацію про оповідача, слухачів і тогочасне історичне тло (на відміну від авторських відступів у стародавніх текстах, які мали вкрай слабкий зв'язок із конкретним текстом).

Пропоноване дослідження авторських відступів, що базується на вузькогалузевих даних та на матеріалах опублікованих та неопублікованих текстів, насправді тісно пов'язане з великими за обсягом віршованими та прозовими творами, що називаються оповіданнями або народними оповіданнями

(для детальнішого ознайомлення з цією проблематикою див. [8; 4]). Матеріалом дослідження служили не тільки турецькі народні казки, дагани та фейлетони, але й фольклорні твори інших народів.

Що розуміють під авторським коментарем чи відступом?

Тлумачні словники трактують відступ як «уривок, що відхиляється від головної теми». Наприклад, у гомерівській «Іліаді», у якій йдеться про історію Троянської війни, усі легенди, міфи, біографічні відомості, а також описи подій, героїв та предметів можна охарактеризувати як відступи [3, с. 70–84].

Відступи, які детальніше описують героїв чи пояснюють певні поняття, невідомі слухачеві, полегшують сприйняття оповідання загалом. Оповідач, звертаючись до слухачів, визначаючи правила та принципи з позиції суспільного та його власного розуміння мистецтва, відіграє соціальну роль. Він, як посередник, розповідає про інших героїв, події, таким чином доповнюючи своє оповідання. Проте оповідача не можна назвати актором, який, максимально приховуючи свою особистість, певним чином репрезентує героїв оповідання.

Скільки б не ставив себе оповідач на місце героїв, скільки б не переживав події свого оповідання, він залишається лише оповідачем. Він не використовує грим, щоб змінити свій образ, носить повсякденний одяг. Але навіть те, що він час від часу змінює свій голос, не викликає асоціацій з героями, про яких він розповідає. Загалом ми уявляємо оповідача, як батька чи чоловіка певного соціального прошарку (бідного або середнього достатку), чи представника певної етнічної групи. Ролі, які виконує оповідач, змінюються залежно від соціальних ознак. Така різноплановість формує цілісну особистість людини [16, с. 3–35]. Вибір ключової ролі серед низки інших ролей, утілення її за обмежений час не позбавляє особистість оповідача від інших ролей, він лише на певний час відсуває їх на другий план. Проте зовнішні та внутрішні чинники час від часу пробуджують особистість оповідача, виносять її на перший план та дозволяють переривати оповідання. У такі моменти оповідач стає мовчазним, розповідь переривається. Він направляє історію в інше русло, пов'язує її з подіями особистого життя. Оповідач, як посередник, ознайомлює слухачів не з оповіданням, а зосереджує їхню увагу на своїй власній особі. Він і слухачі – сучасні люди. Оповідач говорить про свої проблеми та неприємності, немов один із пацієнтів групової терапії. Він, немов критик, обговорює сюжетну лінію оповідань, висловлює своє ставлення до героїв, вихваляє або критикує людей та людські стосунки минулого й сьогодення. Таким чином, оповідач відхиляється від розповіді.

Авторські відступи – це авторські думки, які промовисто вирізняються під час оповіді. Відступи або індивідуальний коментар (надалі ці два терміни вживатимуться як рівноцінні) можуть бути легко ідентифіковані, оскільки оповідач змінює свою

посередницьку роль на першу, змінює тембр голосу або швидкість усного мовлення, жести та міміку, повідомляє слухачам, що він розповідає від себе.

Наступною характерною особливістю авторських відступів є наявність прислів'їв, анекдотів, крилатих висловів та віршів. Свої думки і почуття оповідач виражає за допомогою фольклорного матеріалу, що є непрямым маніфестом власної особистості. Тут оповідач не є автором своїх відступів, проте саме він добирає їх, пов'язує фольклор із основним текстом, надає йому особливого змісту, і цей зміст стає зрозумілим лише при детальному дослідженні оповідання. Сабіт Мюдами свій вибір казкового зачину оповідання «Ахмет і Мехмет» пояснює так: «Це коротенька історія кохання. Тож, аби заповнити цей вечір і подовжити час оповіді, почну сьогодні з казки» [31]. Подібний коментар натрапляємо і в записаних на диктофон і опублікованих розповідях Мюдами. Тієї короткої літньої ночі Мюдами хотів розповісти історію зі свого життя, але не зробив цього, пояснюючи це так: «Якби зараз була зима (тобто якби більше було часу), я б розповів вам історію, що трапилася зі мною і яка стосується мого оповідання. Однак через те, що надворі зараз літо, я цього не робитиму» [4]. Мюдами не став доповнювати своє оповідання іншими історіями, бо тієї ночі час розповіді був обмеженим. Отже, бачимо, що тип та обсяг авторських відступів також пов'язаний із часом розповіді.

Відступи, які мають вигляд традиційної творчості, відіграють й іншу важливу роль. Вони пояснюють мотиви або суть епізоду, а також коментують характери персонажів. Завдяки використанню таких відступів оповідач розкриває певною мірою власні погляди, пропонує ідеї та коментарі, на яких хотів наголосити. Для того, щоб підтримати ідеї та погляди, про які йдеться в оповіданні, або ж відмовитися від них, чи краще пояснити певні моменти, він використовує відхилення. Традиційні відхилення в прозових творах про кохання, не є засобами риторики. Їхні функції скоріше схожі на відхилення в поемах Гомера: «Відхилення належать до засобів риторики, що завжди містять аргументи для переконання. Тобто це слова або вирази, які використовує герой для того, щоб попередити сварку з іншими, коли їхні думки розходяться, а також для того, щоб надати комусь повчальний урок, переконати когось або ж попросити вибачення в когось, чи прийняти ці вибачення від інших. Деякі види відхилень одночасно можуть бути повчанням, заохоченням, або вибаченням» [3, с. 74].

Фольклорист, який стежить за перебігом усного оповідання, має враховувати доповнення слухачів, які можуть висловлювати свої ідеї про мистецтво слова, оцінювати творчість та наголошувати на власних переконаннях з певних тем, висвітлених у розповіді (враховуючи ту обставину, що роботу, присвячену коментарям слухачів, уже опубліковано, обмежувати лише посиланням) [4].

Категорії авторських коментарів:

Зазвичай авторські коментарі можна поділити на три групи: 1) коментарі дидактичного характеру, пояснення; 2) критичні коментарі; 3) коментарі, що описують зовнішність героїв. Окрім того, деякі дослідники виділяють зіставлення. Але попри їх розрізнення, не можна провести чітку межу між ними. Наприклад, коментарі дидактичного характеру схожі на коментувальні та пояснювальні коментарі.

Пояснювальні та інструктивні коментарі:

Оповідач використовує цю категорію коментарів з метою ознайомлення читача з топонімікою, реаліями чи архаїчними словами, виразами, оскільки слухач не завжди адекватно сприймає застарілу лексику. Отже, оповідач використовує вставні слова для того, щоб пояснити слухачеві певні питання з історії, географії, релігії або народної медицини, а також для того, щоб описати традиційний комплекс ритуалів та звичаїв.

Критичні коментарі:

У цій категорії коментарів натрапляємо на ідеологічні погляди оповідача (політичні, релігійні, соціальні), особистий світогляд і філософію та критичний аналіз. Казки, оповідання та епічні твори зазвичай не демонструють відкритої критики або протесту, спрямованих проти соціальних та політичних інститутів. Проте оповідач може висловити критику в дуже м'якій формі залежно від характеру оповіді. Водночас, використовуючи коментарі, він може наголошувати на таких темах, як незадоволення змінами в політичній та соціальній сферах, проблеми роботи суспільних установ та недоліки в системі освіти тощо. Присутній і мотив оспівування минулого як кращого періоду, «золотого віку». Ця порівняльна техніка властива як усній, так і письмовій тюркській літературі. Автор твору «Деде Коркут» в усіх дастанах критикував могутніх ханів. Він писав: «У ті часи (тобто в минулому) молитви панів були молитвами, прокляття були прокляттями; їхні молитви завжди були почутими» [22, с. 59]. Значення цих вставних слів таке: «Пани мої, ви не добрі. Гей, набожні правителі! Ваші молитви нечують». Тією самою технікою послуговується оповідач і для висловлювання незадоволення з приводу неповаги дітей до старших, бідності селян та землеробів, швидких соціальних змін, реформ за часів Ататюрка (наприклад, замість п'ятниці, як було прийнято в мусульман, кінцем тижня вважали неділю) тощо [4].

Спираючись на існуючі докази, ці важливі соціальні коментарі можуть перетворитися на відкритий, сильний соціальний або політичний протест за сприятливих умов, та якщо цивільні права оповідача будуть захищеними. Деякі активісти в Туреччині створили суспільний рух під егідою «Спілки прибічників революції», цей процес відбувався в наступні десять років після прийняття конституції 1961 року, яка проголошувала свободу людини та свободу слова. Ці активісти, використовуючи тюркю [народ-

ні турецькі пісні. – Прим. перекладача] та вірші як зброю, підтримали соціальний та політичний протест, а також виступили проти соціальної несправедливості, економічної нерівності та американського імперіалізму. Цей новий ідеологічний рух згадується в коментарях тогочасних оповідань. На жаль, я не був свідком тих розповідей, проте оповідачі підтверджують ті події та пояснюють, що літературні твори були політизованими. Інколи ці оповідання ставали причиною проявів агресії, наприклад, якщо оповідачем виступав революціонер, а слухачем – представник влади. У 1972 році, коли до конституції було внесено зміни, відкритий протест та соціальна критика в коментарях зійшли нанівець.

Самовизначення і зізнання:

Коментарі цієї категорії репрезентують емоційний стан та душевні муки оповідача або його трагедію з психологічної точки зору. Як уже зазначалося, оповідач ділиться своїми особистими проблемами щиро, аудиторія сприймає його приязно, він легко розповідає про себе. Слухач, який не порівнює й не зіставляє, виступає ніби перешкодою для щирого зізнання [4, с. 172]. Коментарі цієї категорії складаються з коротких зауважень, виражених у турецькій мові позицією «як у мене», яка проектує проблеми та переживання героїв оповідань на оповідача.

Функціонування коментарів у канві твору:

Розуміння коментарів, їх природа, форма та частота використання визначається багатьма чинниками: особою оповідача, його статтю, професією, віковими характеристиками, особливостями аудиторії, політичним режимом. У таких коротких оповіданнях, як анекдот, гумореска чи легенда не можна використовувати довгі коментарі. Проте, якщо це епопея або роман, читання яких може тривати протягом декількох годин, а іноді й вечорів, то це надає чимало можливостей для коментарів різної тематики.

Якщо аудиторія не знайома з культурним підґрунтям оповіді, її етнографічними відомостями, то кількість коментарів-пояснень збільшується. Якщо ж слухачам відома ця інформація, то, відповідно, кількість таких засобів зменшується. Якщо аудиторія має високий освітній рівень, то вставні слова використовуються як засоби впливу у вигляді цитат. Якщо ж слухачами є друзі чи знайомі, то оповідач послуговується вставними словами для повнішого розкриття характеру героїв та для наближення дії до реальності. Якщо це люди похилого віку, то оповідач керується такими повчальними темами, як цінність досвіду, швидкоплинність часу.

У турецькому суспільстві старших людей поважають, до них дослухаються. «У повсякденному житті, у кімнатах (сільська кімната для гостей), на робочому місці, у переповненому транспорті до старших людей ставляться з повагою. У мечетях під час намазу у п'ятницю старих пропускають уперед. У кімнатах біля вогнища їм надають найкраще місце. Якщо

людина похилого віку захоче води, то дитина або хлопець принесе їй, подасть, шанобливо схилившись, та з повагою чекатиме порожньої склянки» [38, с. 37].

Отже, оповідач похилого віку, до якого ставляться з повагою, послуговується вставними словами частіше, простіше та впевненіше. Він, як людина з певним життєвим досвідом, ділиться зі слухачами своїми думками, знаннями, повчає їх. Під час написання цієї праці використано твори таких авторів, як Мюдямі, Бехчет Махір та Узеір Пюнхані, яким було по 63, 68 та 69 років відповідно. Молодий оповідач, який відчуває невпевненість, не ризикує репрезентувати свою особистість за допомогою надмірних відхилень і уникає розголошення власних думок, які, можливо, аудиторія не сприйме.

Дослідження коментарів має відбуватися в контексті розповіді. Проте було б помилкою припускати, що таких авторських коментарів не існує в рукописах та друкованих текстах. Наприклад, у книжці «Деде Коркут», XV ст., яка складається із дванадцяти дастанів, використовують різноманітні коментарі (Додаток, коментар 4). В оповіданні, що було надруковане в Стамбулі в 1843 році, критикуються манери спілкування героя Ашика Гаріпа (Додаток, коментар 25). У народних казках, які видали науковці, а особливо на касетних записах, є коментарі [21; 9; 17; 36]. Автори анекдотів, оповідок для того, щоб повідомити читачам невідомі деталі, використовували коментарі. Оповідання про відомого американського астронавта Армстронга починається так: «Ім'я першого американського астронавта, який ступив на місяць, Армстронг. Й одного дня цей Армстронг...» [24, с. 65]. Тюркські письменники, автори коротких оповідань та романів раннього періоду, такі, як Ахмет Мітхат (1844–1912), Хусейн Рахмі (1864–1944) та Намик Кемаль (1840–1888) використовували техніку коментарів для того, щоб пояснити читачам нові терміни, ідеї, поняття (оскільки для читачів сучасний роман був невідомим жанром). Вони опанували техніку коментарів та визнали її корисною для опису романів та коротких оповідань. Намик Кемаль, автор роману «Пробудження», після довгого опису весняного Стамбула зауважує: «Можливо, ми дещо відійшли від теми. Наша мета – показати шлях Чамліджа за допомогою весняного пейзажу... Якщо ж ми спричинили незручності читачам, перепрошуємо. І тому почнемо...» [13, с. 70].

Німецький філософ, поет та критик Йоган Готфрід Гердер (1744–1803) на захист народної поезії говорив: «Народний вірш – це найвища гармонія між автором, його темою та слухачами» [6, с. 38]. Він розглядав багато спільних моментів між народною силою та автором усних творів, водночас висвітлював гармонію тюркських оповідачів.

Дійсно, в усій народній творчості оповідач, що виступає перед аудиторією, зазвичай уявляє себе автором оповідання й намагається одночасно зроби-

ти оповідь і традиційною, і оригінальною. Успіх оповідання, а також те, чи надовго воно запам'ятається, залежить від складу слухачів, місцевості, де відбувається розповідь, а також від самого твору. Жоден із цих аспектів у великому соціумі не є незалежним або ізольованим. Креативність оповідача обмежується традиційністю твору, адже оповідання існувало задовго до його оповіді й буде продовжувати існувати опісля. Ця постійність утримує оповідь у рамках жанру. Вимоги слухачів також обмежують уяву оповідача. Зазвичай в оповіданні поєднуються давні та нові елементи. І якщо якась частина переважає, шкодить іншій або впливає на неї, то в оповіданні втрачаються баланс та гармонія. Хороший оповідач оберігає цей крихкий баланс.

Таке явище я спостерігав на прикладі однієї з оповідей у 1982 році в Туреччині. Ашик Юзеір Пюнхані в 1958 році в одному селищі розповідав історію Махмуда Ярарли: «Я розповів цю оповідь точнісінько так само, як почув її від майстра, Дурсуна Джеблани (хоча Дурсун Джеблани також не знав дуже добре це оповідання). У кінці один зі слухачів, самовпевнений Хасан-ага, розкритикував мою оповідь та додав: «Парубче, цього вечора ти нас добре розважив, але те, що ти розповів, це не оповідання Махмуда Ярарли. Щоб закінчити справжнє оповідання, знадобиться щонайменше три дні. А ти ж розповів нам пригоди іншого чоловіка з таким самим ім'ям. Якщо добре не запам'ятав, то краще б мовчав!» Я так засоромився, що втік. Але потрібно було ще декілька днів розважати люд того селища, та я сказав, що захворів і залишив ті краї. Я не розповідав цю історію доти, доки через три роки не познайомився з Мюдямі і не вивчив її досконало».

Оповідач, чия робота рідко переривається в такий спосіб, використовує коментарі як могутній засіб, аби гармонізувати частини оповіді. Таким чином, коментарі відіграють важливу роль у переосмисленні змісту оповіді, у розповіді філософії життя оповідача, у гармонійних відповідях на запитання слухачів.

Усна розповідь несе в собі залишки давньої культури (суспільний устрій, відносини між людьми) як у відвертій, так і в прихованій формі, як простою мовою, так і за допомогою символів. Через різні зміни, які відбулися в оповіді упродовж значного проміжку часу між першою розповіддю та наступним переказом або також через те, що оповідання переповідали в різних місцях, деякі її елементи можуть стати незрозумілими, беззмістовними та навіть комічними. Наприклад, в оповіданні «Асланбей» разом з померлою дружиною ховають і її чоловіка, або для одруження долають величезні відстані. Оповідач змушений надавати логічні пояснення для того, щоб зробити розповідь реалістичною. Такі слова, що вийшли з ужитку, як *кумис* та *ібрахор* (вставні слова 1 та 2 у додатку) будуть незрозумілими без пояснення.

Звичайно, у переказах оповідань виникає маленька чи велика прірва між минулим та сучасним, між

культурами, між соціальним оточенням, між мовами тощо. Якщо заповнити цю культурну прірву, то слухач сприймає розповідь із задоволенням. Коментарі створюють міст для того, щоб пояснити невідоме, нелогічне перетворити на логічне, беззмістовне – на ясне та зрозуміле, нереальне – на реальне. Лише шляхом особистих висловлювань старовинне потрапляє до нас у зрозумілій формі, і можна захистити елементи давньої культури. Оповідач не є пасивним та об'єктивним коментатором у темах давнини та сьогодення. Для того, щоб підкреслити свою креативність, оповідач може навмисно змінити мотиви або ж навіть цілий епізод. Особисті висловлювання, додані до певного образу, можуть впливати на сприйняття героя, чоловіка чи жінки позитивно чи негативно, а можливо, зовсім навпаки. Таким чином, слухачі сприймають цього героя крізь призму коментарів оповідача.

Цікавий приклад зміни характеру я знайшов в оповіданні «Ашик Гаріп». У розповіді, яку було записано в місті Ерзурум, що на сході Анатолії, герой [19, с. 342], як значилося в коментарі під номером 25, бідний парубок, змушений був на сім років залишити батьківщину, щоб заробити достатньо коштів для одруження з дівчиною, батько якої не хотів видавати її заміж за злидаря. Коли він збирався залишити місто, дівчина, яка його любила, послала посылного, щоб він не йшов – вона знайде гроші. У тексті є такий коментар: «Гордість Ашика Гаріпа була принижена. Він не може одружитися, використавши гроші своєї майбутньої дружини» [39, с. 243]. У цій частині Туреччини таку поведінку цінують. Це – соціальний престиж та гордість роду. Батько нареченого обов'язково бере на себе всі витрати, пов'язані з весіллям, зокрема «калим» (гроші, які мають виплатити батькові дівчини), а мати має організувати весільну церемонію якнайкраще і якнайдорожче. Відмова від грошей позитивно характеризує героя. Згідно з поняттями, які існували в Ерзурумі, парубок, який погодився взяти ті гроші, у майбутньому не міг би претендувати на роль чоловіка, як голови сім'ї. І при першій же сварці дружина могла б йому сказати: «Якби я не сплатила всі витрати, ти б не зміг одружитися зі мною». У двох інших варіантах цієї оповіді, одну з яких було записано в Стамбулі, а другу – в Анкарі (двох найбільших містах, у старій та новій столиці, відповідно Османської імперії та Турецької республіки, у яких традиційні звичаї втратили свою актуальність через пріоритет багатства, яке дає можливість бути престижним), таку поведінку героя засуджували (коментар 25 а, б). Тут оповідач, показуючи закоханого парубка в іншому світлі, висміював його дії. Його порівняли з одягом, яке погано сидить, з дурною та непристосованою людиною, яка не може скористатися таким шансом. Оскільки реакція зрозуміла, слухачі поділяють думку оповідача. Тому позитивний герой перетворюється на невдачу, який заслуговує на образливі слова. Інтерпретація кла-

сичної історії і традиційної культури змінюється під впливом нової аудиторії, нових умов та правил життя. Таким чином, фольклор продовжує жити.

Традиційна аудиторія складається з незаможних фермерів та селян середнього класу, городян, зокрема ремісників, власників маленьких цехів та інших, які живуть у бідних районах міст та сіл. Оповідачі розповідають їм любовні історії про дітей османської аристократії, пашу, хана, бея, багатого торговця чи власника каравану. Незважаючи на те, що герой розповіді – завжди бідний, він (або вона) усе одно залишається людиною благородного походження. Оповідач створює інший світ, звертаючись до сучасної аудиторії за допомогою коментарів. Він говорить про інфляцію і зростання цін на продукти, зниження добробуту і радить хлопцям слухати своїх батьків, засуджує злочинців і благає їх припинити безглузді вбивства, радить слухачам не приєднуватися до них, підкреслює важливість освіти в сучасному світі, акцентує увагу на значенні релігії, критикує або підтримує діяльність політичних партій, пояснює обов'язки держави та людей, агітує за націоналізм, просить добробуту для нації, виражає сподівання, що одного дня народ поверне свої землі, які втратив у Першій світовій війні. Оповідач закликає розділити його принципи та думки і відмовитися від тих, які він засуджує. Оповідач виступає як сучасна людина і передає реалістичний світ, у якому люди поділені на класи, а також за політичними та соціальними поглядами. За допомогою коментарів оповідач формулює бажання, надії, висловлює неспокій, побоювання.

Я навмисно навів приклади коментарів однієї людини, Бехчет Махіра (3, 7, 9, 11–17, 20, 21), щоб показати, наскільки важливими вони є для оцінки оповідача. Відштовхуючись від цих індивідуальних зауважень, доходимо висновку, що він – глибоко релігійна і патріотична людина, але на відміну від релігійних фундаменталістів Туреччини, він не відмовляється від технічного та наукового прогресу і не применшує значення світської освіти. Він спонукає до чесності, хоробрості, цілісності в сім'ї та соціумі, але коли йдеться про відносини людини і держави, він змінює думку і, не вагаючись, закликає жити за законом. Махір, як неписьменна і творча людина з аристократичним талантом, отримавши роботу двірника в університеті, задоволений тим, що має, і не жалкує за старими часами.

Найціннішу інформацію щодо оригінальності мотиву розповіді я отримав з коментарів Бехчет Махіра. У розділі «Айваз» дастана «Кьороглу» герой розповіді викрадає сина вірменського м'ясника, який жив у Стамбулі. Його вчинок суперечить наказу султана, який велів Кьороглу взяти певну суму грошей у власника каравану замість податку. Кьороглу, якого викликали до султана, на допиті з приводу скоєного злочину каже: «Я викрав цього хлопчика-християнина лише з одною метою – навернути його до ісламу, щоб він до кінця своїх днів міг

чесно служити нашій величній та непереможній турецькій нації» [25, с. 65]. Звісно, султан не може покарати такого патріотичного слугу народу і вибачає Кьороглу. Цей мотив, існуючи лише в оповіді Бехчет Махіра, поза сумнівом, продукт його патріотизму та релігійної віри.

Норми, погляди та цінності, висловлені в авторських коментарях, символізують життєву філософію та ідеологію оповідача. Водночас було б помилково розглядати коментарі лише як його власні погляди. У традиційному суспільстві, у якому ці цінності відіграють важливу роль у вихованні людей, їх вважають суспільним надбанням. Коментарі народжуються в соціумі, і більшість із них несуть у собі суспільні цінності, які зберігаються та передаються з покоління до покоління. Такі самі чи схожі думки та цінності ми можемо побачити в коментарях інших оповідачів. Зокрема, думки оповідача, які виражені в коментарях 6, 10, 12, 15, 18а та 19, повторюються в розповідях інших оповідачів. Тому коментарі під час вивчення соціальних норм та суспільного колориту стають дуже цінними. До того ж вони дають можливість дослідникам визначити усне походження записаного твору, чи це був епічний твір, чи народна казка, середньовічний чи сучасний роман.

Отже, можна стверджувати, що дослідження коментарів несуть у собі великий потенціал, який відіграє значну роль у вивченні фольклору. Не можна стверджувати, що оповіді є чимось застиглим. Можна лише сказати, що кожна оповідь може мати різне призначення залежно від ідеології та життєвої філософії оповідача. Коментарі допомагають нам зрозуміти ті принципи та ідеологію, які закладені в оповідях.

Додаток: приклади авторських коментарів

Приклади коментарів, наведені нижче, є лише невеличкою частиною масштабної колекції, яка налічує більш ніж двісті таких коментарів. Вони охоплюють низку тем, що стосуються поховальних традицій, власних імен та прізвищ, фей та відьом, національного прапора, армії та офіцерів, бідності та багатства, молодості та старості, скарг на людину з аудиторії, яка не слухає оповідь, бажання знов оволодіти землями, які зараз належать Росії, розвитку військової авіації та сучасних технологій.

Категорія I. Пояснювальні та інструктивні коментарі

Коментар 1. Пояснення архаїчного слова:

У розповіді король Кірман-шах дає молодому герою коня і наказує відвести тварину до дресировальника коня (турецькою – *imrahor*). Оповідач, знаючи, що з-поміж слухачів мало хто розуміє значення цього терміна, пояснює: «Це “*tavla onbaş*” (тобто це термін, який використовується у військових і означає «капрал стаєнь»). У ті часи капрала стаєнь називали “*imrahor*”» [30].

Коментар 2. Традиція пити молоко кобили:

У розповіді «Ахмет-хан», яку озвучив Сабіт Мюдами, герой потрапляє в дивну країну, де місцеві

мешканці п'ють кисле молоко кобили, кумис. Оповідач коментує це так:

«Шановні слухачі! У ті часи народ тієї країни пив кисле молоко кобили, яке вони називали кумисом. Пити кисле кобиляче молоко було традицією, яка схожа на сучасне вживання алкогольних напоїв. Його пили в особливі дні, а також на вечірках» [31].

Коментар 3. Асоціація торговців та ремісників в Ерзурумі:

Герой роману Ашик Гаріп, молодий хлопець, марнував багатство, успадковане від свого батька і не зміг опанувати майстерність торговця. Оповідач, який тоді жив в Ерзурумі, подав такий коментар: «У нашому місті Ерзурум до початку 50-х років 32 асоціації торговців та ремісників мали 32 лідери, головним серед яких був Шейх Аріф Ефенді. Йому підпорядковувалися 32 асоціації та їх лідери. Якщо торговець образив клієнта чи продав товар неналежної якості, Аріф Ефенді наказував покарати його та зачинити магазин на 15 днів. Зараз у нас діє цивільний кодекс, ті установи відійшли в минуле, і сучасний торговець – сам собі голова» [26].

Цей коментар також містить м'яку та непрямую критику сучасних торговців, які можуть безкарно продавати неякісний товар.

Коментар 4. Сон героя:

У дастані «Деде Коркут» вороги зазвичай нападають і захоплюють героїв огузів, коли вони сплять. Оповідач коментує це так:

«Якщо з воїнами огузів траплялося лихо, то це відбувалося з ними вночі».

Коментар 5. Такий самий сон у сучасному романі й урок історії:

Перед тим як розпочати розповідь «Ахметбей», оповідач коментує:

«Герой роману Ахмет-хан належить до роду огузів, найдавнішого роду нашої країни. Його одноплемінники мали дивну звичку не спати сім днів та ночей, щоб потім провести наступні сім днів, неначе уві сні. Вони називали це “маленькою смертю”, протягом якої людина не може відчувати ніякого болю, навіть якщо хтось буде різати її плоть» [31].

Коментар 6. Відстань між Ерзінджаном у Туреччині та Басрою в Іраку:

Герой роману іде з Басри до Ерзінджану, щоб встигнути на весілля своєї нареченої, яку хотіли видати заміж за іншого. Герой досягає своєї мети за сім секунд, звернувшись до вищих сил. Оповідач коментує це так:

«Для того, щоб подолати відстань між Басрою та Ерзінджаном герою знадобилося б сім місяців. Звичайно, не таким сучасним транспортом, як літак та автомобіль, яких не існувало на той час. У ті часи багаті люди їздили на конях, а бідні ходили пішки» [32].

Коментар 7. Турецько-вірменські відносини:

У дастані «Кьороглу» молодий турецький хлопчик стає учнем у магазині коваля вірменина. Оповідач коментує:

«У ті часи турки та вірмени не мали жодних конфліктів. У них були дуже добрі та теплі відносини. Турки працювали на вірменів, і навпаки» [25, с. 15–16].

Коментар 8. Раціоналізація:

Я вже наводив декілька прикладів раціоналізації, які описуються за допомогою коментарів [4]. В іншому оповідач описує три чарівні предмети: килим, капелюх та батіг, які допомагають людині літати і стати невидимою. Потім коментує: «Мої дорогі панове! Ви можете подумати, що це брехня або легенда. Але це не так. У давнину людина літала за допомогою молитов або чаклунства. Якби двісті років тому хтось заговорив про літак і сказав, що людина може літати, як птах, його б висміяли. Сьогодні дива та чаклунство зникли. Троє людей, про яких ішлося, були незвичайними. Тому вони могли літати» [34].

Коментар 9:

Герой розповіді «Тахір та Зюхре» залишався 40 днів у човні на морі. Оповідач подає такий коментар:

«Ті, що слухають цю розповідь, не повинні питати: “Чому він не помер?” Якщо у вас виникло таке запитання, то я б відповів, що у вас немає знань. Чому? Тому що хвора людина може не їсти й жити місяцями. Лікарі не годують таку людину. Він не помирає, оскільки ангели Аллаха годують хворого так само, як вони годували Тахіра» [27].

Коментар 10:

Багато оповідачів, як минулого, так і сьогодення, при нагоді торкалися проблеми бідності, одночасно підбадьорюючи слухачів, зокрема так: «Нехай осліпнуть очі бідності».

Категорія II. Критичні коментарі

Коментар 11. Погляди: Повага до людей похилого віку:

У розділі «Демірджюглу» молодий мусульманин довідується про те, що його наставник, вірменин, планує убити турка та мусульманина Кьороглу.

А) «Молодий хлопець, незважаючи на те, що відчував велику симпатію до цього мусульманина, нічого не розповів про пастку. Ви знаєте, чому? Через те, що в давнину учні поважали майстра. Молоді схилили голови перед людиною похилого віку та шанували її. Учень слухався викладача, а діти були ввічливими зі своїми батьками» [25, с. 19].

У розповіді йдеться про те, що молодий герой зневажливо цілує руку ветерана. Звісно ж, цей ветеран був похилого віку та добре освіченим. Оповідач коментує:

Б) «Це університетське містечко, і тут я спостерігаю за поведінкою студентів. Вони вивчають різні науки і здобувають знання. Але дечого не знають. Який сенс у навчанні, якщо ви не знаєте, як себе поводити? Університет – джерело знань. Проте немає сенсу та користі бути освіченим, але некультурним» [25, с. 145].

Коментар 12. Великодушність:

«Правда в тому, мої панове, що доброту та великодушність пам'ятають завжди. Немає нічого кращого за великодушність. Великодушність людини та її милосердя залишаються в пам'яті, її шанують навіть після смерті. Хто пам'ятатиме егоїстичну та жадібну людину? Він не зробив жодного доброго діла, нікого не нагодував, нікому не допоміг» [25, с. 75].

Коментар 13. Суддя, лікар та викладач:

«Мої друзі, нехай Аллах не залишить нас без чесних суддів, лікарів та викладачів. Суддя – це правосуддя. Він відрізняє правду від брехні, винного від безвинного. Лікар охороняє наше здоров'я, а вчені дають знання. Знання дуже важливі, вони – це основа всього» [25, с. 92].

Коментар 14. Релігія та інфляція:

Наша Священна Книга Коран містить усі знання з минулого, теперішнього та майбутнього. Одного разу імам мечеті Чурчур проголошував своїй пастві з кафедри: «Мої друзі, настане день, коли ви заплатите триста курушів за голову смаженого ягняти». Під час цієї промови люди дивилися один на одного із подивом. Сьогодні ми сплачуємо за одну голову смаженого ягняти навіть 500 курушів. Чи не так? Звідки він знав? Тому що так написано в Корані. Він також сказав: «Настане день, коли ми будемо чути голос людини, яка перебуватиме на заході, а ви в цей час – на сході». Хіба ми не чуємо голос по телефону? Звідки він знав? Тому що читав Священну Книгу Коран [25, с. 109].

Коментар 15. Збереження секрету:

В оповіді йдеться про те, що декількох друзів героя було ув'язнено. Для того, щоб не зіпсувати настроїв людям, герой оповіді «Кьороглу» хоче утримати цю звістку в таємниці. Оповідач робить такий коментар:

«Мій дорогий, якщо ти хочеш уберегти себе від неприємностей, ось тобі порада – тримай язик за зубами. Язик допомагає знайти як друзів, так і ворогів. Якщо ви розкажете таємницю своєму другові, він розкаже її своєму. Ви не потрапите в біду, якщо будете тримати язик за зубами. Поет Сьуммані Баба на цю тему написав декілька рядків:

Очистіть ваше серце від брехні.

Не засмучуйте ні землю, ні небо.

Не ображайте нікого поганими словами.

Скільки б ви потім про це не жалкували,

Не буде жодної користі». (Це цитата з поезії Сьуммані, величного ашика, який народився 1862 і помер у 1914 році) [25, с. 215].

Коментар 16. Патріотизм:

А) «Чому він має засмучуватися? Він має все те, що маємо ми на сьогодні, одну країну, одну державу, одну релігію (цей коментар використовувався в двох історіях). Давайте завжди будемо одним цілим. Давайте зробимо могутніми нашу націю, нашу державу, нашу армію. Нехай Аллах зробить нашу націю, нашу державу, нашу країну багатою, оскільки за допомогою статку можна зробити все» [25, с. 62, 59].

«Країна, держава, релігія є одним цілим» – це було гаслом Націоналістичної партії та Партії національного руху. У місті, де жив оповідач та в університеті, де він працював, ця партія мала великий вплив.

Б) «Це був час меча та щита. Вони непотрібні нам зараз. Наша хоробра армія може літати на літаках або плавати під водою. Нам треба мати таку саму зброю і стільки ж, скільки її мають наші вороги. Отже, маємо допомогти нашій авіації. Ми витрачаємо гроші на власні будинки, тоді як наша держава є набагато ціннішою за ці будинки. Це наша земля, наша держава, і ми мусимо витрачати на це наші гроші. Турецька нація – велика та могутня нація. Наш прапор – славний прапор. Нехай наша нація живе під ним завжди» [25, с. 136].

Коментар 17. Вчора, сьогодні:

«Що краще, минуле чи наше теперішнє? Найкраще – наше теперішнє. Чому? Тому, що незважаючи на відстань, брат до брата, син до своєї матері за допомогою сучасних транспортних засобів, якими ми володіємо сьогодні, може доїхати за один день. У давні часи мешканці декількох сіл працювали, як раби, на одну людину. Сьогодні хай процвітає наша держава, кожен працює, заробляє гроші для себе і витрачає їх згідно своїх потреб. Тобто людей не експлуатують» [25, с. 143].

Коментар 18. Три погляди на жінок, які суперечать один одному:

А) «Будь ласка, вибачте мені за мої слова про те, що волосся жінки довге, а розум – короткий» [40, с. 93].

Б) «Він (герой) слухав свою дружину тому, що так передбачено у хадісі (переказ, сказання про вислови та діяння Мухаммеда)» [18].

В) «Не звертайся постійно за порадою до жінки. Подумай дев'ять разів і не питай поради в жінки. Але на десятий раз запитай у неї поради, це не буде зайвим» [12].

Коментар 19. Обов'язки батьків:

«Мій дорогий слухачу! Я впевнений, вам відомо про три обов'язки батька перед своїм сином: оженити його, дати пристойну освіту та здійснити обряд обрізання» [2, с. 229].

Коментар 20. Туристи:

«Іноземці, приїжджаючи до нашої країни, витрачають гроші, наче божевільні. Вони купують навіть старі іржаві ключі та замки (тобто непотріб). Хай купують! Деякі люди звинувачують їх у руйнуванні наших моральних цінностей, намагаються перешкодити їхньому приїзду. Це нерозумно. Ми не повинні їм забороняти приїжджати. Навіщо нам потрібно вбивати курку, яка несе золоті яйця?» [28].

У цьому коментарі критикують дії Партії національного порятунку. Ця партія, що є фундаменталістською мусульманською асоціацією, стверджує, що туристи з Заходу нівелюють моральні цінності та порушують принципи турецького народу – отже, їм не можна дозволяти відвідувати Туреччину. Час від часу це питання провокувало запеклі суперечки в газетах упродовж 1970-х років.

Коментар 21. Школа: освіта й анархія:

У останньому епізоді оповідання «Ашик Гаріп і Шах Санем» у матері героя виникають труднощі з тим, аби знайти освічену людину, яка написала б листа її синові, який залишив свою рідну домівку сім років тому. Доповідач використав цей приклад, щоб наголосити на важливості освіти. У 1977 році зростання анархії в Туреччині, особливо в університеті, де працював оповідач, досягло апогею, і саме в цей період він розповідав цю історію. Щодня між студентами, які були прихильниками або крайніх лівих, або крайніх правих, виникали суперечки. Вони сварилися та вбивали один одного.

Махір говорить: «У давнину, коли приходив лист від сина, який перебував на військовій службі, мати ледь-ледь знаходила людину, яка вміла читати. Слава Аллаху, зараз держава побудувала університети, ліцеї, коледжі, де викладають навіть іноземні мови. Пишайтеся й радійте! Де ще ви могли б отримати такі можливості, як не в своїй країні? О турецька молодь! Ви ж не вороги, ви – брати. Не йдіть невірним шляхом, знайдіть правильний» [29].

Коментар 22. Коментар і критика – освіта бідних дітей:

Подаючи розповідь про народження принца, доповідач робить такий коментар: «Він не був дитиною наших селян, які щодня з непокритими головами, босоніж та без нормального одягу ходять брудними вулицями під весняним дощем. Сільське дитя, повертаючись додому зі збитими ногами, просить у своєї матері вазелін, щоб пом'якшити шкіру. А мати замість того, щоб допомогти, б'є його по голові. Через це бідна дитина припиняє рости і стає все нижчою» [31].

Коментар 23. Дівчата як пташенята:

В одній розповіді оповідач, змальовуючи красу молодої дівчини з гарним довгим волоссям, порівнює свої оцінки із сучасним суспільством і коментує: «У давні часи волосся дівчаток сягало п'ят, було довгим та м'яким, немов шовк. Вони не були схожі на теперішніх дівчаток, які нагадують пташенят без хвостів» [32].

Коментар 24. Коментарі щодо персонажів розповіді:

Герой розповіді не цінує красу та доброту своєї дружини. Після того, як жаклива, потворна та зла жінка звинувачує його дружину в певних чварах, герой виганяє її з дому. Оповідач звертається до аудиторії:

«Мої любі читачі! Людина має поводити себе жорстко зі зловмисником або злочинцем. Герой Хуршітбей не заслуговує такої вродливої та доброї дружини. Він заслуговує на дружину, яка подібна до іншої героїні оповідання» [33].

Коментар 25. Нерозумний молодий хлопець:

У розповіді «Ашик Гаріп» ідеться про те, що від молодого бідняка, який хотів одружитися з дочкою багатія, вимагали непомірну ціну за наречену. Через те, що він не мав таких грошей, вирішив залишити

місто і податися до Халеп, аби там, попрацювавши сім років, заробити достатньо грошей. Дівчина, яка його кохає, запропонувала сама знайти гроші й віддати їх герою, щоб той заплатив «калим». Хлопець відмовився від цієї пропозиції. Оповідач цього разу звертається до героя, критикуючи його поведінку: «Оце ти дурень, юначе. Ти навіть не уявляєш, як важко працювати в місті, в якому ти нікого і нічого не знаєш? Хіба ви не згодні зі мною, мої любі слухачі?» Аудиторія відповідає криком: «Так, так, ви маєте рацію» [11].

У схожій розповіді є подібний коментар: «Я хотів би, мої дорогі слухачі, щоб хтось із вас був там і сказав цьому нерозумному хлопцю: “Іди до пекла, чхати я на тебе хотів!”» [39, с. 144].

Категорія III: Самовизначення і визнання

Коментар 26:

Цей коментар був у казці, яку розповів С. Даріджі, швейцар в університеті Анкари. У розповіді йдеться про те, що герой убиває велетня і рятує життя принцеси, яка закривавленою рукою залишає слід на спині героя. Наступного дня принцеса, щоб упізнати героя, наказує всім молодим людям пройти перед її вікном. У цьому місці оповідач робить такий коментар:

«Багато звичайних чоловіків продавали своє майно подібно до мене для того, щоб купити багатий одяг, аби гарно виглядати» [40, с. 18, 216].

Біографічні примітки про оповідача пояснюють нам справжнє значення цього коментаря. Він був сунгурлуським селянином, який продав свої поля та майно, аби переїхати до Анкари задля кращого життя, але не зміг налагодити ні кращий бізнес, ні краще життя. Виявилось, що його рішення продати майно і залишити село було помилкою, про яку він дуже шкодував. Оповідання надають йому можливість висловити сум з цього приводу. За допомогою коментарів він має змогу застерегти людей робити подібні помилки.

Література

1. Digression in Oral Narrative A Case Study of Individual Remarks by Turkish Romance Tellers // *Journal of American Folklore*. – 1986. – Vol. 99. – No: 391. – January–March.
2. *Aslan Ensar. Çıldır Aşık Şenlik*. – Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975. – No: 359.
3. *Austin Norman. The Function of Digression in the Iliad. Essays on the Iliad* / Ed. John Wright. – Bloomington: Indiana University Press, 1978. – S. 70–84.
4. *Başgöz İlhan. The Tale Singer and His Audience* // *Folklore: Performance and Communication* / Ed. Dan Ben-Amos and Kenneth S. Goldstein. – The Hague: Mouton, 1975. – S. 143–204.
5. *Başgöz İlhan. The Function and Individual Remarks of the Performer* //

8th Annual Congress of the International Society for Folk Narrative Research, Bergen (Цю доповідь було виголошено на конференції в Бергені). – 1984.

6. *Ben-Amos Dan. The Context of Folklore: Implication and Prospects* // *Frontiers of Folklore* / Ed. William Bascom. – Boulder: Westview Press, 1977. – S. 38.

7. *Bonjour Adrien. The Digression in Beowulf*. – Oxford: Basil Blackwell, 1965.

8. *Boratav Pertev Naili. Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği*. – Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1946.

9. *Boratav Pertev Naili. Zaman Zaman İçinde*. – İstanbul: Remzi Kitabevi, 1958.

10. *Brodeur A. Gilchrist. The Art of Beowulf*. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1958.

11. *Cevlani Aşık Dursun. Aşık Garip* (Було зібрано в Анкарі Пертевом Найлі

Коментар 27:

Оповідач, який є бідняком з Ідиру (Карсу), розповідає історію Ашика Гаріпа. Герой цього роману, молодий хлопець, який, успадкувавши велике багатство від свого батька, марнує його на пияцтво, азартні ігри та жінок. Тут оповідач робить коментар-зауваження: «Він став бідняком, таким, як я, без грошей у кишені» [39, с. 258]. Тут повідомлення – зрозуміле. Оповідач каже: «Подивись на мене, я – бідняк без копійки в кишені».

Коментар 28:

67-річна жінка Ханефі Акгюн розповідає народну казку про те, що яблуна дає на рік лише один-єдиний плід. Власник дерева іде до судді для консультації щодо того, чи повинен він з'їсти яблуко сам, чи віддати його комусь іншому. Суддя каже: «Буде краще, якщо ви самі з'їсте». Відповідь була дивною. Оповідач з цього приводу подає такий коментар: «Суддя нагадає мені таку ж, як і я, дурну людину, що висловила думку без розгляду проблеми в різних аспектах» [9, с. 102].

Ми не маємо ніякої біографічної інформації, аби зрозуміти, чому ця жінка-оповідач називає себе дурепою.

Коментар 29:

Старий огрядний та хворий на діабет, Посхофлу Мюдами розповідає історію «Кірманшах». Для того, щоб убити одного з дійових осіб оповідання, його ворог наймає вбивцю і запитує, чи зможе він це зробити. На що вбивця відповідає: «Немає проблем. Для мене це легко». Оповідач коментує: «Я, Посхофлу Мюдами, не можу випити так легко навіть чашку чаю, як цей найманець може вбити людину».

Мюдами має дотримуватися настільки суворої дієти, що не може випити й чашки чаю. Водночас у тому регіоні люди п'ють чай з ранку до ночі і влітку, і взимку. Особливо це стосується оповідачів, яким чай допомагає уникати сухості в роті під час розповіді. Мюдами ж завжди відчував через це особливий дискомфорт.

Боратавом, зареєстровано та зараз знаходиться у власному архіві Боратава). – 1943.

12. *Çobanoğlu Murat. Saraç Ibrahim* (Було зібрано на касеті Йилдираєм Ерденером в місті Карс. Розповідь зараз перебуває у «Фольклорному архіві турецькомовних»). – Bloomington: Indiana University Press (FATSP: The Folklore Archive of Turkish Speaking Peoples). – 1982.

13. *Evin Ahmet. The Origin and Development of the Turkish Novel*. – Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1983.

14. *Gaisser Julia Haig. Digression in the Iliad and Odyssey* // *Harvard Studies in Classical Philology*. – 1969. – No 73. – S. 1–45.

15. *Georges Robert. Do Narrators Really Digress? A Reconsideration of Audience*

Asides in Narrating // Western Folklore. – 1983. – No 40. – S. 245–252.

16. Gerth Hans, Mills C. Wright. Character and Social Structure, the Psychology of Social Institutions. – New York: Harcourt, Brace and World, 1953.

17. Günay Umay. Elaziğ Masalları. – Ankara: Atatürk Üniversitesi, 1975. – No: 359.

18. İhsani Mevlüt. Bedri Sinan (Було записано на касеті Муханом Балі і зараз перебуває у FATSP). – 1971.

19. Kemali İshak. Aşık Garip. bk. Türkmen 1974:342. Цю розповідь було записано в Ерзурумi. – 1974.

20. Kosova Maria. The Category of the Narrator in the Structure of Folklore Genres. – Fabula. – 1981. – S. 302–306.

21. Kunoş İgnatius. Turkish Fairy Tales and Folktales (Translated by Nisbet Bain). – London: Lawrence and Bullen, 1901.

22. The Book of Dede Korkut (Translated by G. L. Lewis). – New York: Modern Library, 1974.

23. Loomis R. S. and Loomis L. H. Medieval Romance. – New York: Modern Library, 1951.

24. Madaralı Fikret. Top Patladı Oruç Bozuldu. – İstanbul: Tel Yayınları, 1974.

25. Mahir Behçet. Köroğlu Destanı. Derleyenler: Mehmet Kaplan, Mehmet Akalin, Muham Bali. – Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973. – No: 314.

26. Mahir Behçet. Aşık Garip [Див.: Türkmen 1974: 205. (Розповідь було записано в Ерзурумi в 1969 році). – 1974].

27. Mahir Behçet. Tahir ile Zühre (Розповідь записано в Інституті фольклору Національного університету Анкари і зараз перебуває в FATSP). – Ankara. – 1977a.

28. Mahir Behçet. Sümmani (Розповідь записано в Інституті фольклору Національного університету Анкари і зараз перебуває в FATSP). – Ankara. – 1977b.

29. Mahir Behçet. Aşık Garip (Розповідь записано в в Інституті фольклору Національного університету Анкари і зараз перебуває в FATSP). – Ankara. – 1977c.

30. Müdami Sabit. Kırmanşah (Розповіді 1956a-1956f зібрано Льханом Башгюзом та зараз перебувають в FATSP). – 1956a.

31. Müdami Sabit. Ahmet Han. – 1956b.

32. Müdami Sabit. Asuman ile Zeycan. – 1956c.

33. Müdami Sabit. Emrah ile Selvi. – 1956d.

34. Müdami Sabit. Ahmet ile Mehmet. – 1956e.

35. Müdami Sabit. Hurşit ile Mahmihri. – 1956f.

36. Olçay S., Ercilasun A. B., Aslan E. Arpaçay Köylerinden Derlemeler. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976.

37. Pichard Michael. Le Roman de Calimaque de Chyrysorrhoe. – Paris: Les belles Lettres, 1956.

38. Stirling Paul. Social Ranking in a Turkish Village // British Journal of Sociology, 4. – 1953. – S. 31–44.

39. Türkmen Fikret. Aşık Garip Hikayesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma. – Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974. – No: 357.

40. Walker W., Uysal A. Tales Alive in Turkey. – Cambridge: Harvard University Press, 1966.

Переклад з турецької Тетяни Нікітюк